

УДК 94(477.87) „1918/1991”: 327(437)

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І ПІДКАРПАТОРУСИНСЬКЕ ПИТАННЯ (ІСТОРИКО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ АСПЕКТ)

Макара М. П. (Ужгород)

У статті розкриваються фатальні наслідки Версальської системи договорів 1919-1920 рр. для карпатських русинів, етнічна територія яких була розчленована і увійшла до складу новостворених держав Центральної Європи: Чехословаччини, Польщі, Угорщини, Румунії, у результаті чого був перерваний природний процес національного розвитку і формування державності. Підсумки Другої світової війни закріпили положення, по якому в зазначених державах русини залишилися національними меншостями, а в складі СРСР і незалежної України – невизнаним самодостатнім етносом.

Ключові слова: титульна нація, вільсонівський «національний принцип», Версальська система договорів, конституційно-правовий статус Підкарпатської Русі, автономія, русинське питання.

Перша світова війна круто змінила долю багатьох народів Європейського континенту. Одні стали титульними націями в новоутворених державах, що виникли на руїнах трьох імперій, іншим дістався статус національних меншин внаслідок переділу кордонів за вільсонівським «національним принципом». А так звані бездержавні народи судилося досі перебувати у стані невизнаних етносів з боку своїх держав.

До числа останніх потрапили підкарпатські (карпатські) русини. Древньому і корінному слов'янському народові, що, в основному, населяв південні схили Карпат, на час Великої війни, окрім єдиної етнічної території, мови, своєрідної ментальності та самобутньої культури не вдалося витворити самодостатню економіку, виростити свою політичну і культурну еліту, спроможну ініціювати заснування власної державності. До цього додався відносно невисокий рівень етнонаціональної свідомості.

Проблема карпато-русинської державності, пов'язана з розвалом Австро-Угорщини і наслідками Версальської системи договорів, зокрема Сен-Жермена і Тріанона, привертала і продовжує привертати до себе увагу науковців-істориків, юристів, етнополітиків, публіцистів. Карпаторусинське питання взагалі і можливі варіанти державного статусу русинів після Першої світової війни в тій чи іншій мірі відображені у фундаментальних історичних дослідженнях М. Болдижара, І. Ваната, І. Гранчака, І. Мельникової, М. Трояна. Міжнародно-правові аспекти питання знаходимо у працях В. Ганчина, П. Годьмаша та інших. Особливо потрібно виділити ґрунтовне дослідження словацького науковця П. Шворца [10].

Про значну зацікавленість дослідників сусідніх країн до карпато-русинського питання свідчить спільна наукова конференція українських і словацьких вчених, яка 3-4 жовтня 1996 р. проходила в м. Кошице, що у Словаччині [5]. В центрі уваги учасників були доповіді професора М. Болдижара «Входження Закарпаття до складу Чехословаччини та його державно-правовий ста-

тус», тоді ще доцента В. Лемака «Конституційно-правовий статус Підкарпатської Русі та проблеми його реалізації», словацького дослідника, доцента Кошицького університету ім. П.-Й. Шафарика П. Мосні «Статус-кво Підкарпатської Русі в контексті реалізації міжнародних угод в передмюнхенській ЧСР». Незважаючи на значну часову віддаленість, зроблені тоді науковцями оцінки і висновки витримали випробування часом.

28 жовтня 1998 р. науково-дослідним інститутом карпатознавства, історичним факультетом Ужгородського тоді ще держуніверситету та Закарпатським регіональним центром соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України було проведено науковий семінар на тему: «Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку» [9], на якому було заслухано близько 30 доповідей провідних вчених та молодих науковців з важливих питань історії, насамперед подій 1918-1920 рр., політично-правових засад включення Підкарпатської Русі до складу Чехословаччини, соціально-економічного становища краю у міжвоєнні роки. Шкода тільки, що матеріали семінару не були видрукувані окремим збірником, але більшість їх з'явилася в інших виданнях.

Останнім часом питання, означені у назві цієї статті, не оминають і нинішніх дослідників. Свідчення цьому – міжнародний науковий „круглий стіл” „Карпатські русини у слов'янському світі: актуальні проблеми”, який відбувся 27 лютого – 1 березня 2009 р. в м. Машовце (Словаччина). Збірник опублікованих доповідей та статей [6] свідчить, що тема русинства, в тому числі і на етапі, пов'язаному з наслідками Першої світової війни, залишається й нині актуальною і гострою як у слов'янському світі, так і в загальному центральноєвропейському плані.

В місцевій пресі протягом останнього двадцятиріччя з'явилася чимало статей науково-публіцистичного характеру, в яких з історико-політичних та міжнародно-правових позицій аналізуються досі маловідомі факти і документи,

котрі суттєво доповнюють нинішній стан обізнаності з темою.

Мета цієї статті: схематично освіжити в пам'яті і з сучасного погляду спробувати дати оцінку подіям більш, як дев'яносторічної давності, які визначили майбутню долю одного з народів Карпатського регіону, що викликають сьогодні неоднозначні оцінки. Спробуємо в хронологічному порядку нагадати сучасному читачеві найважливіші історичні епізоди.

Завершення світової бойні співпало із стрімким зростанням національної свідомості народів, пов'язаним з переформатуванням кордонів і формуванням нових держав у Центральній Європі. Перед карпатськими русинами постало питання про вибір майбутнього шляху свого державного облаштування. Проте, як відмічав професор І. Гранчак, «карпаторусинське суспільство в цілому виявилось не готовим до такого швидкого розвитку кардинальних змін в регіоні» [8, с.5-6]. Разом з тим русинське питання в міжнародних колах хоч не стояло так гостро, як чеське, словацьке, хорватське, польське і т.д., але обминути його цілком на Паризькій мирній конференції держави-переможці не могли.

Реалії виявилися такими, що вироблення національно-державної програми русинів випало на долю «іншої гілки» народу – русинської еміграції в США, яка «мала ширший політичний погляд і контакти». Почалося з того, коли за прикладом інших слов'ян-емігрантів русинські організації 22 червня 1918 р. об'єдналися в Американську Народну Раду угро-русинів, яка 26 жовтня того ж року була прийнята до створеної ще 29 травня 1918 р. Середньоєвропейської демократичної ліги, «як окремих слов'янський народ». Це було зафіксовано в Декларації середньоєвропейських народів, за якою за русинами, як і за іншими народами регіону, визнавалось право на самовизначення [8, с.59].

В меморандумі Американської Ради угро-русинів йдеться про триваріантний шлях вирішення проблеми державного статусу Підкарпаття: а) надання русинам й іншим народам краю незалежності; б) об'єднання з галицькими і буковинськими русинами в єдину спільноту; в) надання автономії. Щоправда, не було сказано, у складі якої держави має забезпечуватися автономія. Відповідь на це питання знаходимо в проведеному серед американських русинів в листопаді 1919 р. плебісциті, в якому 67% респондентів висловилися за приєднання до Чехословаччини, 30% – за приєднання до України. Незначна частина – за залишення в складі Угорщини, а ще менше – за приєднання до Галичини, тобто – до Західноукраїнської народної республіки [2, с.15].

На самому ж Підкарпатті ситуація кінця 1918 – початку 1919 рр. виглядала дещо по-іншому. На думку професора М. Болдижара, для цієї території тоді було кілька альтернативних

шляхів: а) бути поділеною між Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною і Польщею; б) ввійти до складу однієї з цих країн повністю; в) утворити самостійну державну одиницю [1, с.3].

Щодо «самостійності», то ні в Америці, ні в самому краї «жодна з громадсько-політичних організацій, жоден із форумів-зібрань, які проводилися у той час, жоден із серйозних політичних лідерів на Закарпатті питання про самостійну державу не ставили!» [2, с.15]. Тоді русини – «ці політичні діти» (Т. Масарик), «ще не досягли політичного і культурного рівня» (Е. Бенеш) не були готовими до власної державності. Отже, йшлося про автономію у складі іншої держави.

Тим часом, на Батьківщині русинів йшов активний процес формування органів місцевого самоврядування – Народних Рад (близько 500), які хоч «юридично не були органами влади, але фактично стали цілковитими господарями на місцях»¹. До їх складу входили представники різних станів, конфесій, національностей, що свідчило про їх демократичний характер. Окрім питань життєдіяльності своїх громад в населених пунктах, Народні Ради заглядали в майбутнє всього краю, виражаючи при цьому різну орієнтацію в питаннях національно-державного будівництва.

Першою визначилася Ужгородська Рада Русинів Мадярії, яка 6 листопада 1918 р. висловила за те, що слід залишитися у складі демократичної Угорщини, де після розпаду Габсбурзької монархії сформувалася була республіканська форма правління. Карпатська Руська Народна Рада у Сваляві вважала за краще «з'єднати Карпатську Руську землю з іншими українсько-руськими землями». У ці ж дні, 8 листопада 1918 р. Народна Рада у Старій Любовні, «як перший народний орган підкарпатських русинів» у циркулярі «Якої ми національності?» серйозно заявляла: «Ми не словаки, ані чехи, ані румуни, ми справжні русини» і спочатку висловила за об'єднання з іншими руськими землями по той бік Карпат, а згодом, об'єднавшись з Пряшівською Руською Народною радою, – за приєднання до Чехословаччини [4, с.61].

Активно в цьому напрямку діяли Народна Рада східної частини Підкарпаття – Мараморощини. Спочатку делегати з'їзду Мараморош-Сігета, а потім учасники Хустського з'їзду 21 січня 1919 р. висловилися за з'єднання з «Великою Україною». Про легітимність самого з'їзду, його документів є чимала і суперечлива література й оцінки. Ми акцентуємо увагу читача на тому незаперечному моменті, де йшлося про: підтримку вимог Старолюбовнянської Ради 1) приєднання до України «усього руського народу,

¹ Діяльність Народних Рад ґрунтовно досліджена і висвітлена у працях М. Болдижара, І. Ваната, І. Гранчака, М. Трояна та ін.

котрий знаходиться на Мадярщині в комітатах Мараморош, Угоча, Берег, Унг (теперішнє Закарпаття – авт.), а також в комітатах Земплін, Шаріш, Спіш» – (тепер Угорщина і Словаччина) і 2) уряд України має «узглядити» (врахувати) «окремішнє» становище Підкарпаття як багатонаціонального краю. Отже, як на сході (Мараморочина), так і на заході (Пряшівщина) етнічна «територія русинів на південь від Карпат» розглядалася як єдине ціле. Та, як побачимо далі, цього не сталося.

Поки в Підкарпатті йшло змагання декларацій, резолюцій, меморандумів щодо орієнтації на ті чи інші держави, до яких можна «притулитися», доля краю вирішувалася не тут і не в той спосіб. 12 листопада 1918 р. Американська Народна Рада Русинів прийняла рішення про приєднання національної території русинів до новоутвореної Чехословаччини на правах автономного штату (республіки). Це рішення підтримали русини комітатів Шаріш, Земплін, Спіш, які 19 листопада 1918 р. заснували Пряшівську Народну Раду Русинів, до якої незабаром приєдналася Русинська Рада Лемківщини. На їх спільному з'їзді було прийняте рішення про входження до майбутньої автономної Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини.

З таким поворотом подій не хотіли змиритися правлячі кола Угорщини, проголошеної 16 листопада 1918 р. «народною республікою». Вони були занепокоєні русинським рухом за приєднання до Чехословаччини. Щоби зберегти у складі Угорщини хоча б чотири комітати: Березький, Угочанський, Марамороський і Ужанський будапештський уряд 10 грудня 1918 р. організував у столиці з'їзд русинів, на якому 200 делегатів обговорювали питання «Про автономію русинської нації, що проживає на території Угорщини». Схвалений з'їздом законопроект 22 грудня 1918 р. став урядовим «Законом № 10», за яким Підкарпаттю надавалося право на самовизначення, тобто «Руська країна вирішує свої автономні справи через свої органи». Представницьким органом автономії оголошувалися національні збори, а виконавчим урядовим органом Руської країни мало би бути Русько-Країнське міністерство в Будапешті.

Державно-правові умови, які передбачав Закон № 10 були кроком вперед у порівнянні з умовами попереднього перебування краю у складі держави Святого Стефана. Але ті умови вже не могли зупинити прагнення населення Русинії порвати з багатовіковим мадярським пануванням. Тим паче подальші події: окупація східної частини Підкарпаття румунськими військами, а західної – чеськими, проголошення 21 березня 1918 р. Радянської влади в Угорщині і Підкарпатті та її придушення, потужна прочехословацька пропаганда привели до того, що з трьох сформованих упродовж 1918-1919 рр. напрямів

майбутньої державницької долі краю: проукраїнського, проугорського і прочехословацького – переміг останній.

Він дістав підтвердження в тому, що 8-9 травня 1919 р. відбулося об'єднання Пряшівської, Ужгородської і Хустської Рад в Руську Центральну Раду, яка прийняла спільне рішення про входження Підкарпаття до ЧСР на федеративних засадах. У прийнятій резолюції зазначалося: «Центральна Руська Народна Рада прилюдно заявляє, що від імені всього народу вона цілковито підтримує ухвалу американської угорусинської ради про об'єднання з чехословацьким народом на основі повної національної автономії» [2, с.33]. Головою ЦНРП було обрано А. Бескида, заступниками – А. Волошина і М. Брашайка. Останні, як відомо, були не лише при народженні карпаторусинської «широкої автономії», але і при її смерті. Але вже в зовсім інших міжнародно-політичних умовах.

Про мотиви добровільного чи недобровільного входження Підкарпаття до новоствореної Чехословацької Республіки красномовно засвідчує сам перший президент ЧСР Т.Г. Масарик. У своїй праці «Шлях демократії» (1920 р.) він писав: «Визволення Підкарпатської Русі почалося з нашої угоди в Америці, продовжувалося зайняттям цього краю нашим доблесним військом...» [8, с.21].

Здобуття статусу автономного державного утворення у складі міжвоєнної Чехословаччини було зафіксоване в рішенні Сен-Жерменської конференції 10 вересня 1919 р., підтвержене в 48-му параграфі Тріанонського договору (червень 1920 р.), в Конституції ЧСР від 29 лютого 1920 р., в Конституційному законі Чехословацької Республіки число 328 від 22 листопада 1938 р., а також згадане у повоєнному радянсько-чехословацькому договорі від 29 червня 1945 р. [3].

Дослідники цього періоду історії нашого краю здебільшого позитивно відмічають отримання «територією русинів південніше від Карпат» статусу автономії у складі демократичної держави. Але є й інша думка. Саме тоді, після Першої світової війни внаслідок Сен-Жермена і Тріанона стався трагічний для русинів поділ-розчленування їх етнічної території. Це означало припинення природного розвитку, тобто формування політичної нації і будівництва власної держави русинів на їх етнічній Батьківщині.

Внаслідок Версальської системи договорів Лемківщина – земля русинів-лемків на вершині Карпат – дісталася Польщі, де в міжвоєнні роки її чекала невідворотна полонізація, а в перші післявоєнні – немилосердна акція «Вісла», в результаті якої частина корінного народу була виселена, розвіяна по північно-західних воєводствах Польщі, а інша – на незорих просторах СРСР [7].

Північно-східна частина Словаччини – словацькі лемки – русини на південних схилах Карпат (Пряшівщина) спочатку була відокремлена від двох третин русинів Підкарпатської Русі так званою демаркаційною лінією, а пізніше, в 1928 р. внаслідок адміністративної реформи і введення земського управління всі західні комітати, населені повністю або частково русинами: Земплін, Абауй-Торна, Шаріш, Спіш – остаточно відторгнуті і відійшли під словацьке адміністративне управління. Процес словакізації набрав нових обертів. Повоєнні експерименти то з русифікацією, то з українізацією привели до того, що русинська спільнота з 200 тисяч на початку ХХ ст. зведена до 24 тис. (2001 р.).

На сході Підкарпатської Русі – на Мараморощині в долинах лівих приток Тиси – річок Ізи та Вишави за угодою між Прагою і Бухарестом територія площею 738,9 кв. км. з 14 селами, населених 38.403 русинами, відійшли до Румунії (зараз повіт Марамуреш). В обмін на 5 сіл, населених етнічними румунами (близько 30 тис.), на правому березі Тиси.

Сама серцевина – найбільша частина «території русинів південніше Карпат» з калейдос-

копічною послідовністю змінювала свій статус і господарів. У міжвоєнні роки спробувала інтегруватися до чехословацького демократичного суспільства (1919-1939 рр.), пережила одноденну «незалежну» Карпатську Україну, створену за берлінським проектом 15 березня 1939 р., шестирічну угорську окупацію (1939-1944 рр.), поки не опинилася в цупких обіймах визволителів зі Сходу. Мала місце невдала спроба власного державного утворення – Закарпатської України (листопад 1944 – січень 1946 рр.), яка волею Кремля була швидко трансформована з русинської державності в рядову українську радянську область. Так тривало аж до розвалу СРСР (1991 р.).

Таким чином, існуюча до Першої світової війни спільна етнічна територія русинів виявилася пошматованою, клаптиковою. Її фрагменти опинилися у складі різних країн, в умовах розбіжних суспільно-політичних систем, до яких русини змушені були адаптуватися, втрачаючи поступово можливості до возз'єднання й еволюційного формування політичної нації і творення власної державності.

1. Болдижар М. Вхідження Закарпаття до складу Чехословаччини та його державно-правовий статус / М. Болдижар // Державно-правовий статус Закарпаття в складі Чехословаччини у 1919-1945 роках. Матеріали науково-практичної конференції, 3-4 жовтня 1996 р., Ужгород-Кошіце, 1997. – С.3-18.
2. Болдижар М. Державно-правові аспекти вхідження Закарпаття до складу Чехословаччини. Монографія / М. Болдижар. – Ужгород: Ужгородська міська друкарня, 2006. – 72 с.
3. Болдижар М., Мосні П. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини / М. Болдижар, П. Мосні. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2002. – 240 с.
4. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. 1918-1948. У 2-х кн.– Кн. 1. / І. Ванат. – Братислава – Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво у Братиславі, відділ української літератури, 1979. – 364 с.
5. Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919-1945 роках. Матеріали наукової конференції. – Ужгород – Кошіце, 1997. – 140 с.
6. Карпатские русины в славянском мире. Актуальные проблемы. – Москва – Братислава: Издатель А.С. Степаненко, 2009.
7. Лемкин И.Ф.История Лемковины. В 4-х частях / И.Ф. Лемкин. – Нью Йорк: Юнкерс, 1969.
8. Нариси історії Закарпаття. У III тт. – Т. II (1918-1945). – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі, 1995. – 663 с.
9. Програма наукового семінару: Закарпаття в складі Чехословаччини: проблема відродження і національного розвитку (До 80-річчя утворення Чехословаччини). – Ужгород, 1998.
10. Švorc Peter. Zaklata krajina. Podkarpatská Rus 1918-1946 / Peter Švorc. – Prešov: Universum, 1996. – 127 S.

РЕЗЮМЕ

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И ПОДКАРПАТОРУСИНСКИЙ ВОПРОС (ИСТОРИКО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЙ АСПЕКТ)

Макара Н.П. (Ужгород)

В статье раскрываются фатальные последствия Версальской системы договоров для карпатских русинов, этническая территория которых была расчленена и вошла в состав новообразованных государств Центральной Европы: Чехословакии, Польши, Венгрии, Румынии, в результате чего был прерван естественный процесс национального развития и формирования государственности. Итоги Второй мировой войны закрепили положение, по которому в указанных государствах русины остались национальным меньшинством, а в составе СССР и независимой Украины – непризнанным самодостаточным этносом.

Ключевые слова: титульная нация, вильсоновский «национальный принцип», Версальская система договоров, конституционно-правовой статус Подкарпатской Руси, автономия, русинский вопрос.

SUMMARY
THE FIRST WORLD WAR AND THE
SUBCARPATHIAN-RUTHENIAN QUESTION
(HISTORICAL-TERRITORIAL ASPECT)

Makara M.P. (Uzhhorod)

In the article the fatal consequences of the Versailles treaties open up for ruthenians of Transcarpathia, an ethnic territory dismembered and joined to the newly created states of Central Europe: Czechoslovakia, Poland, Hungary, Romania. As a result of this process the national development and forming of the state system was interrupted. The consequences of the Second World War fixed firmly the privileges of the ruthenians which indicated them as the national minority, but in the membership of the USSR and the independent Ukraine – as a non self-sustaining ethnic group.

Key words: the title nation, Wilsonian «a national principle», the Versailles system of contracts, constitutional and legal status of Subcarpatian Rus, an autonomy, a ruthenian question.